

De Geest onderscheiden

Willem Maarten Dekker
en Andries Zoutendijk

De Geest *onder- scheiden*

*Een bijbels-theologische, theologiehistorische
en dogmatische studie over de heilige Geest als persoon*

Uitgeverij Boekencentrum, Utrecht

ISBN 978 90 239 5057 8 (boek)
ISBN 978 90 239 5058 5 (e-book)
NUR 700

Ontwerp omslag Geert de Koning
Lay-out en dtp binnenwerk Gewoon Geertje

© 2017 Uitgeverij Boekencentrum, Utrecht

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Alle rechten voorbehouden.

Inhoud

Woord vooraf	9
1. Inleiding	11
1.1 Probleemstelling	11
1.2 Opbouw	15
1.3 Een voorlopige omschrijving van de begrippen ‘persoon’ en ‘geest’	16
2. De persoon van de heilige Geest in de Bijbel	21
2.1 Inleiding	21
2.2 Oude Testament	23
2.3 De brieven van Paulus	26
2.4 Lukas en Handelingen	47
2.5 De johanneïsche geschriften	58
2.6 Conclusies	73
3. De persoon van de heilige Geest in de theologische bezinning	74
3.1 Methode	74
3.2 Van Johannes tot Irenaeus	74
3.3 Irenaeus	76
3.4 Tertullianus	81
3.5 Basilius	87
3.6 Het concilie van Constantinopel (381)	104
3.7 Augustinus	106
3.8 Van Augustinus tot Calvijn	113
3.9 Calvijn	118
3.10 Van Calvijn tot Noordmans	123
3.11 Noordmans	131
3.12 Van Ruler	134
3.13 Berkhof	138
3.14 Pannenberg	142
3.15 Moltmann	154
3.16 Schoonenberg	165
3.17 Conclusies van het dogmenhistorische deel	173

4. De Geest onderscheiden. Identiteit en functie	
van de heilige Geest	175
4.1 De heilige Geest onderscheiden van de Vader en de Zoon	175
4.2 De heilige Geest onderscheiden van de wereld en de geschiedenis	188
4.3 De heilige Geest onderscheiden van de christelijke gemeente en van zijn eigen werkingen in de mens	193
Geciteerde literatuur	201

*In dankbare gedachtenis aan Gerrit de Kruijf (1952-2013):
prediker en theoloog, vriend en stimulans, leermeester en voorbeeld.*

Bij een overvloed aan woorden blijft de zonde niet uit.

Spreuken 10:19

Augustinus, De Trinitate, slot

God heeft gesproken, God heeft geleden, en nu gaat Hij geven.

Oepke Noordmans

Ere zij

de Vader en de Zoon en de heilige Geest,

als in den beginne

nu en immer

en van eeuwigheid tot eeuwigheid.

Amen.

Woord vooraf

In het Nieuwe Testament wordt het ‘onderscheiden van de geesten’ een gave van de Geest genoemd (1 Kor. 12:10). Daarmee wordt bedoeld: het onderscheiden tussen de goede, heilige Geest van God en de geesten die je brengen waar je niet moet wezen.

Het onderscheiden van de geesten is zelf een gave van de Geest. Een mooie cirkelredenering! Johan Cruyff wist het al: ‘Je gaat het pas zien, als je het doorhebt.’ Die zin zou zo in de Bijbel passen.

Toch is er, in de marge, nog iets meer te doen: theologie. Dat is niet het construerende denken, maar het na-denken: na de ervaring van de Geest, en in die ervaring de ervaring dat de geesten onderscheiden worden, is de kerk er ook nog over gaan na-denken. Wij gaan de hoogtepunten na van deze lange weg van het denken, zoals dat begint in het Oude en Nieuwe Testament, en zoals dat twee millennia lang in het christelijke denken doorgaat. Na deze historische rondgang komen we tot een meer systematische afronding.

De oproep van Paulus passen wij in de titel van dit boek dus toe op de heilige Geest zelf: de Geest onderscheiden. Het onderscheiden van de geesten begint bij het onderscheiden van de Geest. De Geest moet onderscheiden worden van de geest van mens en wereld, maar ook van God, de Vader en de Zoon. Alleen een onderscheiden Geest kan ons de geesten laten onderscheiden. Alleen een onderscheiden Geest kan ons helpen het werk van de Geest op waarde te schatten. Maar wat is het profiel van deze Geest? Waarom is het belangrijk daarbij persoon-zijn aan hem toe te kennen? Dat zijn de uiteindelijke systematische vragen.

We hebben geschreven voor theologen, predikanten, kerkelijk werkers en geïnteresseerde gemeenteleden. Ook mensen die geen christen zijn, kunnen het betoog onzes inziens volgen en zo desgewenst kennis nemen van een onderdeel van het christendom.

Wij houden ons in dit boek veelal bezig met teksten die oorspronkelijk in het Hebreeuws, Grieks, Latijn, Duits en Engels werden geschreven. Om de minder talige lezer ter wille te zijn, is alle hoofdtekst in dit boek echter in het Nederlands. Hebreeuwse en Griekse woorden worden een enkele keer (en dan zo eenvoudig mogelijk) getranscribeerd. Het aantal noten is tot het minimum

beperkt en bevatten vrijwel uitsluitend beknopte tekstverwijzingen (alleen auteur en verkorte titel). De volledige gegevens vindt u dan in de bibliografie. Omdat wij twee millennia christelijk denken op één punt hebben trachten na te gaan, hebben wij ons in de secundaire literatuur sterk moeten beperken. We verwerkten wel per auteur minimaal twee titels secundaire literatuur. Vooral echter hebben wij steeds de primaire literatuur (de kernteksten van de betreffende auteurs zelf) bestudeerd. Waar teksten niet in het Nederlands beschikbaar waren, leveren wij een eigen vertaling. Voor de Bijbel gebruikten we de Herziene Statenvertaling (HSV), tenzij anders aangegeven. In afwijking van de HSV schrijven we echter de Godsnaam als 'HEER' en schrijven we 'heilige Geest' met één kapitaal.

Dit boek heeft een ontstaansgeschiedenis. Drs. Andries Zoutendijk is lang geleden met dit onderzoek begonnen, met het oog op het schrijven van een theologische dissertatie. Dit project kwam niet tot een afronding. Dr. Willem Maarten Dekker heeft toen de tekst van hem aangenomen, alles intensief bewerkt en uitgewerkt en vervolgens hebben zij het resultaat samen besproken. Zo is het bijbels-theologische en theologiehistorische deel ontstaan. Het dogmatische slothoofdstuk is geschreven door Dekker, maar vervolgens nog wel besproken met Zoutendijk.

In eerdere fase hebben enkelen meegelezen en meegedacht, onder wie prof. dr. Gerrit de Kruijf (overleden in 2013) en prof. dr. Gijsbert van den Brink. Daar zijn wij dankbaar voor. We danken Co van Driel voor zijn hulp bij de correctie van de drukproef.

Moge dit boek medewerken aan het onderscheiden van de Geest en zo aan het beproeven der geesten, of zij uit God zijn.

Willem Maarten Dekker en Andries Zoutendijk
w.m.dekker@hotmail.com – ajzout@gmail.com

1. Inleiding

1.1 Probleemstelling

In deze theologische studie wordt een antwoord gezocht op de vraag of en in welke zin de heilige Geest een persoon genoemd moet worden, in hoeverre dit persoon-zijn zijn¹ werk bepaalt en wat de praktische betekenis hiervan is voor de christelijke gemeente en de geloofsbeleving. We werken deze drie punten hieronder in eerste rondgang iets nader uit.

De Geest als persoon

De zegswijze dat de Geest een persoon is, is ontstaan in de vroege kerk en heeft zijn klassieke vorm gekregen in de trinitarische belijdenis: God is één in wezen en drie in personen: *una substantia, tres personae* (Tertullianus) respectievelijk *mia ousia, treis hypostaseis*. Het persoonsbegrip behoort dus tot het dogma van de drie-eenheid en het heeft ook een plek gekregen in het belijden van de kerk. In de geloofsbelijdenis van (pseudo-)Athanasius wordt het eeuwig behoud verbonden aan het ‘aldus geloven’ over de drie-eenheid.² Dit ‘aldus’ houdt in, dat men gelooft dat de persoon van de Vader een andere is dan die van de Zoon en die van de heilige Geest³ zonder dat aan de eenheid en majesteit van de godheid tekort gedaan wordt.⁴

Ook in de gereformeerde belijdenissen komt het woord ‘persoon’ voor, niet alleen als een zegswijze, maar als een onderdeel van de openbaring. In de *Heidelbergse Catechismus* vraagt de leraar: ‘Wanneer er maar één goddelijk Wezen is, waarom spreekt gij dan van de Vader, de Zoon en de heilige Geest?’ Het antwoord van de leerling luidt: ‘Omdat God zich in zijn Woord zo geopenbaard heeft, dat deze drie onderscheiden personen de enige, waarachtige en eeuwige God zijn.’⁵

Het begrip persoon wordt in deze belijdende uitspraken niet toegelicht. Dit gebeurt wel in de *Augsburgse confessie*:

1 Overeenkomstig de theologische traditie en de Nederlandse taal, waarin ‘geest’ een mannelijk woord is, verwijzen we naar de heilige Geest met de woorden ‘hij’, ‘hem’, ‘zijn’. Uiteraard is de Geest net als God noch mannelijk, noch vrouwelijk, noch onzijdig.

2 *Geloofsbelijdenis van Athanasius*, artikel 26.

3 *Geloofsbelijdenis van Athanasius*, artikel 5.

4 *Geloofsbelijdenis van Athanasius*, artikelen 4 en 7.

5 *Heidelbergse Catechismus*, zondag 8.

Bij ons wordt in grote overeenstemming met de kerk geleerd, dat de uitspraak van het concilie van Nicea, dat God in wezen één is en dat er drie personen zijn, waar is en zonder enige twijfel geloofd moet worden. [...] Het woord 'personen' wordt hier gebruikt in die betekenis, waarin de kerkvaders het in deze kwestie gebruiken. Het betekent niet een deel of een eigenschap van iemand, maar iets dat op zichzelf bestaat (*quod proprie subsistit*).⁶

Om te voorkomen dat de triniteitsleer toch weer in strikt monotheïstische zin wordt geïnterpreteerd, wordt hier expliciet gesteld dat een persoon geen deel kan uitmaken van een andere persoon (zoals bijvoorbeeld een eigenschap), maar iets is 'dat op zichzelf bestaat'. Uiteraard roept dit opnieuw vragen op, waar wij in het vervolg op terugkomen.

Meestal wordt de betekenis van de term 'persoon' in de belijdenissen echter zoals gezegd voorondersteld. Het persoon-zijn van de heilige Geest wordt niet apart gethematiseerd, maar de manier waarop over zijn werkingen gesproken wordt, laat wel zien dat dit persoon-zijn verondersteld is. Het was in de toenmalige context meestal niet nodig nader op de aard van dit persoon-zijn in te gaan. Dit is slechts nodig wanneer christelijke theologen en stromingen het drievoudig persoon-zijn van God expliciet bestrijden. Dit is ten tijde van de Reformatie aan de hand bij Servet en de socinianen en in mindere mate bij de Remonstranten. In latere tijden heeft de rooms-katholieke kerk opnieuw aanleiding gezien het persoon-zijn te onderstrepen, zowel tegenover Joachim van Fiore ten tijde van het vierde Lateraans concilie⁷ als tegenover nieuwe wijsgerig-theologische aanzetten in de twintigste eeuw, die de substantiemetafysica willen overwinnen en daarom het klassieke christologische en trinitarische dogma bevragen.⁸ In de encycliek 'Dominum et vivificantem' uit 1986 wordt meer positief en minder polemisch het persoon-zijn van de Geest verder doordacht als 'persoonlijke uitdrukking van Gods liefde'.⁹

In de lijn van het oecumenische dogma moeten we dus over de heilige Geest spreken als een goddelijke en trinitarische persoon. Bovendien is het gangbaar kerkelijk spraakgebruik om de Geest de *derde* persoon te noemen in de orde van Vader, Zoon en Geest.¹⁰ Deze orde heeft men ontleend aan de Bijbel, met name aan het zogeheten doopbevel (Mat. 28:19). Over de betekenis van deze orde en over de derde plaats van de heilige Geest kan men verschillend denken. In ieder geval is niet een rangorde bedoeld. De term 'derde persoon' suggereert een ordening in de openbaring. De Geest komt voort uit de Vader (en de Zoon¹¹). Tegelijk is er sprake van een samenhang. De heilige

6 (Onveranderde) *Augsburgse confessie*, artikel 1.

7 Denzinger, *Enchiridion* nr. 803-808, 359-362.

8 Verklaring 'Mysterium filii Dei', 21 februari 1972. Denzinger, *Enchiridion* nr. 4522, 1367-1368.

9 Denzinger, *Enchiridion*, nr. 4780-4781, 1438-1439.

10 Zo bijvoorbeeld *Nederlandse geloofsbelijdenis*, artikel 11.

11 'en van de Zoon' is in het Latijn: 'filioque'. Het woord is kenmerkend geworden voor de

Geest is niet een absoluut zelfstandige grootheid, in de zin van: onafhankelijk. We kunnen hem niet op zichzelf beschouwen, omdat we dan een tritheïsme veronderstellen. Hij is er altijd als derde, dat wil zeggen samen met de Vader en de Zoon. Dit wordt bevestigd door het bijbelse spraakgebruik, waar de Geest steeds de Geest 'van' is. Hij is de Geest van God, van de Vader of van Jezus.

Dit in aanmerking genomen, heeft een aparte studie over het persoon-zijn van de heilige Geest iets riskants. We lopen het gevaar de personaliteit van de Geest zo te definiëren dat we hem losmaken uit de eenheid van God. Aan de andere kant kunnen we de eenheid van wezen en werken tussen de drie personen zo beklemtonen dat daarmee aan de eigenheid van de Geest in onderscheid van de Vader en de Zoon wordt tekort gedaan.

Dat de Geest de derde is, hangt dus samen met zijn naar voren treden in de heilsopenbaring. De Vader is primair de Schepper en als zodanig de eerste in de heilsopenbaring; de Zoon is primair de Verlosser en als zodanig de tweede; de Geest is primair de Voleinder en als zodanig de laatste, de derde. Deze orde lijkt onomkeerbaar, al zullen we nog zien dat er in de huidige theologie ook voorstellen zijn waarin deze orde wordt omgedraaid of elke orde wordt ontkend.

Dat de Geest de derde is, heeft ook geleid tot het nader invullen van de persoon van de Geest. In tegenstelling tot de Vader en de Zoon, die een duidelijk 'profiel' krijgen in de heilsgeschiedenis, is de Geest dan een persoon zonder gezicht, de verborgen persoon, de zichzelf uitwissende of kenotische persoon, de persoon wiens identiteit bestaat in het dienend zijn. We zullen later zien of dit ook overeenkomt met het nieuwtestamentische en vroegkerkelijke spreken over de Geest.

Er is al vaak op gewezen dat het gebruik van het woord 'persoon' in het meervoud voor de ene God in onze moderne context niet zonder risico is. Wij denken bij personen aan individuen, met een eigen zelf, een onvervreembare identiteit en subjectiviteit. Als we het moderne persoonsbegrip rechtstreeks toepassen op de trinitarische personen, komen we onvermijdelijk bij tritheïsme uit: drie individuen met ieder een eigen bewustzijn. Dit godsbeeld heeft de kerk steeds als ketterij afgewezen. Het is dan ook een belangrijke vraag of we, gegeven deze moderne context, het woord 'persoon' nog wel in meervoud voor de ene God kunnen gebruiken. Moeten we niet een andere term kiezen, zoals bijvoorbeeld 'zijswijze'? Of gaat bij deze naamsverandering toch iets wezenlijks verloren? In ieder geval is de vraag: hoe verhoudt het spreken over drie 'personen' in God zich tot het feit dat christenen ook kunnen spreken over een 'persoonlijk God', en dan de éne God bedoelen? Kunnen wij God tegelijk één persoon en drie personen noemen, of raken we dan onvermijdelijk

westerse triniteitsleer. Onder invloed van Augustinus werd het in het jaar 589, op de synode van Toledo, toegevoegd aan de belijdenis van Nicea-Constantinopel.

in een onoplosbare spraakverwarring? Hoe kunnen we de beide persoonsbegrippen helder onderscheiden?

Het is denkbaar dat het persoon-zijn van Vader, Zoon en Geest afhankelijk is van het persoon-zijn van de ene God. Omgekeerd zou het echter ook zo kunnen zijn, dat het persoon-zijn van de ene God afhankelijk is van het persoon-zijn van de Geest. In ieder geval zien wij dat in de huidige theologie en kerk niet alleen het persoon-zijn van de Geest, maar ook het persoon-zijn van de ene God sterk onder druk staat.¹² Velen menen dat we beter in onpersoonlijke termen over God kunnen spreken: als een geheim, een wijkende horizon, de oergrond, het diepste zijn en dergelijke. Staat en valt met het persoon-zijn van de Geest misschien ook het persoon-zijn van God? Immers: de Geest is de wijze waarop God in het mensenleven binnenkomt. Wanneer in die ontmoeting met de heilige Geest God niet meer als persoon ervaren wordt, lijkt er – in ieder geval vanuit de ervaring – geen reden meer om überhaupt het persoon-zijn aan Hem toe te kennen.

Met deze vragen zitten we reeds midden in de problematiek van deze studie. De kerk heeft het niet-bijbelse, wijsgerige begrip ‘persoon’ gekozen als een haars inziens eerbiedige en passende aanduiding voor het karakter, de aanwezigheid en de werkelijkheid van de Geest. Kunnen wij het vandaag zo overnemen? Is het passend en houdbaar vanuit ons lezen van de Schrift? Is het spreken over drie personen in de ene godheid een taal die vandaag aangeleerd en verder gedragen kan worden in een gelovig en samenbindend spreken binnen de christelijke traditie? Dat zijn de vragen waar wij in eerste instantie een antwoord op zoeken. We wijzen er nu alleen nog op dat er sinds enkele decennia een nieuwe theologische interesse opgebloeid is voor de persoon van de heilige Geest. Een van de eersten die hier nieuw onderzoek naar deed, was de rooms-katholieke theoloog Heribert Mühlen.¹³ Hij zoekt voor een nieuwe doordinking van de persoon van de Geest aansluiting bij de ‘dialogische filosofie’ van Ferdinand Ebner en Martin Buber¹⁴. Hij begrijpt de verhouding van Vader en Zoon als een Ik-Gij-relatie in termen van Buber. De Geest is echter van een andere aard. De Vader en de Zoon brengen immers samen in een persoonlijke act de Geest voort. Dit is niet een act van een Ik, maar van een Wij. De Geest is nu volgens Mühlen deze ‘Wij-relatie’.¹⁵ In die zin is hij de derde persoon. Als ‘Wij’ is deze derde persoon het fundament van de kerk. In ecclesiologische implicaties van de triniteitsleer probeert Mühlen de problematiek van een theïstische, veeleer op het ‘ik’ gerichte godsleer en antropologie te overwinnen.¹⁶ Na Mühlen zijn er verschillende andere theologen opgestaan om zich met deze thematiek bezig te houden, vaak ook in het kader

12 Markus, *Adieu God*.

13 Mühlen, *Der heilige Geist als Person*.

14 Buber, *Ich und Du*.

15 Mühlen, *Der heilige Geist als Person*, 168.

16 Mühlen, ‘Soziale Geisterfahrung als Antwort auf eine einseitige Gotteslehre’.

van een bredere herleving van de triniteitsleer. Pannenberg, Moltmann en Schoonenberg, die wij in het theologiehistorische deel behandelen, zijn hier voorbeelden van. Wij plaatsen ons met dit onderzoek dus in een veld dat juist de laatste decennia veel aandacht krijgt.

Persoon en werk

We stellen de vraag naar het persoon-zijn van de Geest niet in een theologisch vacuüm. Dat blijkt reeds uit wat we hierboven zeiden over het problematische van het persoonsbegrip in de moderne context. Het betreft echter ook de ontwikkelingen binnen het West-Europese christendom en de christelijke gemeente. De (soms impliciete) visie van veel gelovigen op de aanwezigheid van de Geest veronderstelt mogelijk meer een idee van de Geest als kracht dan als persoon. Hoe deze kracht dan werkt, wordt in de verschillende stromingen verschillend beleefd. We zien aan de ene kant een uitwaaiering van goddelijk heil en goddelijke kracht in de totale werkelijkheid – waarbij de Geest een diffuse grootheid wordt. Aan de andere kant zien we een massieve pneumatologie van evangelische snit, waarbij de Geest niet zozeer als tegenover maar meer – sceptisch geformuleerd – als ‘goddelijk groeihormoon’ functioneert, resulterend in een ‘pneumatologie van de overwinning’, waarbij wrange en verbijsterende ervaringen buiten boord vallen. Of nu echter meer het ‘algemene’ of meer het ‘bijzondere’ van de Geest wordt benadrukt, vrijwel overal zijn het ervaringen van vitaliteit en genezing die met de Geest verbonden worden. De Geest geeft je kracht en zet je in je kracht: dat lijkt *common sense* geworden in de christelijke gemeente, zowel aan de ‘liberale’ als aan de ‘conservatieve’ en ‘charismatische’ kant. Veronderstelt dit dat de Geest zelf ook een kracht is? En omgekeerd: als we de Geest dan ‘persoon’ noemen, wat betekent dit dan voor de aard van zijn werk? Wat betekent het als de Geest persoonlijk handelt, aan menselijke personen?

De christelijke gemeente

Deze vragen zijn van belang voor de christelijke gemeente, die in verlangen en vertrouwen met God wil leven. Deze studie is ook geschreven met het oog op het geestelijk welzijn van die gemeente. Zou er iets verloren kunnen gaan in de geloofsbeleving wanneer wij het spreken over de Geest als persoon verliezen? En omgekeerd: biedt het persoonsbegrip kansen, een ‘tegoed’, om vandaag uit te drukken wie de heilige Geest is en hoe hij zich manifesteert? Nog anders gezegd: wat is de praktische zin van het persoon-zijn van de Geest voor de gemeente? Ook op die vragen willen wij uiteindelijk ingaan.

1.2 Opbouw

De opbouw die wij kiezen is eenvoudig en voor de hand liggend, namelijk chronologisch. Voorafgaand aan alles is er een voorlopige omschrijving van het begrip ‘persoon’ en het begrip ‘geest’ (1.3). We weten dan waar we het over hebben en waar we naar zoeken. Het gaat hier niet om een ‘definitieve definitie’,